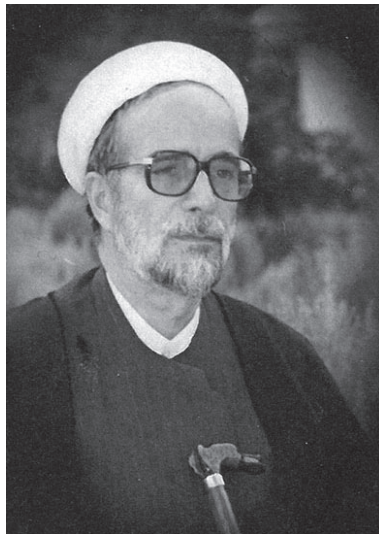

درگذشتگان

۱۵۰-۱۳۵

— ناصرالدین انصاری

عبدالخلیل رفاهی

حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر عبدالخلیل رفاهی، یکی از خطبای نامی اصفهان و از مروجین تشیع در انگلستان به شمار می‌رفت. فقیه سعید در سال ۱۳۰۳ ش (۱۳۴۳ق) در شهرضا - قم شه. زاده شد و پس از تحصیلات ابتدایی و فراگیری خط خوش، جامع المقدمات را نزد ملا علی اعمی آموخت و پس از ۶ سال کار و سرگردانی، با اصرار فراوان و وساطت آیت الله مهدوی، در سال ۱۳۲۲ ش به قم آمد و ادبیات را آموخت. سپس به اصفهان بازگشت و در مدرسه صدر مغنی و مطول و معالم را نزد آقای سید محمد جواد غروی فراگرفت و در سال ۱۳۲۵ به قم بازگشت و سطوح عالی را نزد حضرات آیات: منتظری (شرح لمعه)، شیخ عبدالجواد جبل عاملی (قوانین و رسائل و مکاسب) و شهید مطهری (شرح تجرید) آموخت و در سال ۱۳۲۹ به نجف اشرف رفت و باقیمانده سطوح عالی (رسائل و کفایه) را نزد آیت الله سید محمد روحانی و جامع السعادات نراقی راهم از شهید سید اسدالله مدنی آموخت. در سال ۱۳۳۰ به تهران آمد و در دانشکده معقول و منقول به تحصیل پرداخت و رتبه اول دانشکده الهیات را به دست آورد و در اواخر مهر ۱۳۳۲ به اصفهان بازگشت و به تدریس فقه و عربی و شرعیات در دبیرستان صائب و دبیرستان نشاط و سخنرانی در محافل دینی پرداخت و شهرتی فراوان کسب کرد و ۲۵ سال از مشهورین خطبای اصفهان بود. وی در ۱۳۳۸ در دانشکده الهیات دانشگاه تهران به تحصیل پرداخت و در سال ۱۳۴۰ به اخذ درجه دکترا با پایان نامه «تفسیر قرآن تا آخر قرن چهارم» با راهنمایی مرحوم استاد سید محمد مشکوة نائل آمد و پس از آن استادیار دانشکده ادبیات اصفهان شد و علاوه بر تدریس، به تألیف و اداره مجالس مهم دینی هم پرداخت. او در این زمان یکی از وعاظ نامی اصفهان بود که در تمام مجالس مردمی و اداری و حتی دانشگاه‌ها و کلیسای جلفا

هم به سخنرانی پرداخت و به خوبی از عهده آن برآمد که شرح برخی از آنها در کتابش (گردش ایام) آمده است. وی پس از ۲۵ سال اقامت در اصفهان، در ۱۳۵۷ ش به انگلیس رفت و به امور دینی (عقد ازدواج و تبلیغ اسلام) و تعلیم زبان فارسی و معارف دینی و فراگیری زبان انگلیسی پرداخت و ۷۰۰ نفر در حضور او به شرف اسلام نائل آمدند. وی کتابخانه غنی خویش را هم به کتابخانه علامه طباطبایی شهرضا و کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان اهدا کرد.

آثارش عبارتند از:

گردش ایام (که بسیار جذاب و خواندنی و دربرگیرنده مطالب فراوان از علما و رجال نامی اصفهان و تهران است.)

آشنایی با اسلام (انگلیسی) (جامع اصول و فروع و اخلاق اسلامی)

صرف عربی برای دانشگاه

قواعد نحو عربی با روش نوین

مفردات و حُمل در عربی

مقالات (در مجلات مختلف)

سخن اهل دل (اشعار شعرای بزرگ با شرح لغات و اصطلاحات

محمدعلی یوسف الأشیقر

دانشمند محترم استاد محمدعلی یوسف الأشیقر یکی از فضایل نامی کربلا بود. فقید سعید در سال ۱۹۳۲م/۱۳۵۴ق، در شهر کربلا زاده شد و پس از تحصیلات دبیرستان، لیسانس حقوق را از دانشگاه بغداد در سال ۱۹۵۷ دریافت کرد و چند سال به وکالت در دادگستری کربلا پرداخت و پس از آن برخی از خدمات دولتی و مدیریت شهری را در سال های ۱۹۶۰ تا ۱۹۸۳م بر عهده گرفت. وی عضو کانون وکلا و کانون روزنامه نگاران عراق بود و با برادرش مرحوم عبدالصاحب الأشیقر، روزنامه شعلة الاهالی را تأسیس و چندین سال اداره کرد و مقالات بسیار در مجله صدی کربلا نگاشت. او در بسیاری از همایش ها و محافل دینی و مذهبی در داخل و خارج از عراق حضور داشت و در اغلب مساجد کربلا حاضر می شد و نمازش را در مساجد مختلف می خواند و قرآن و کتاب های خویش را به تمام آنها اهدا می کرد. سال گذشته به دیدارش در کربلا رفتم و ساعاتی را با او سپری کردم، اما در این سفر اربعین (۱۴۴۰) که برای دیدارش رفتم، چند روزی بود به رحمت الهی پیوسته بود.

وی به زبان های فارسی، اردو، انگلیسی، ترکی و سندی مسلط بود و به آنها سخن می گفت و گنجینه ای بزرگ از تصاویر علما و مساجد و مراکز اسلامی و کتابخانه ای با هزاران جلد کتاب فراهم آورده بود که بسیار نفیس است. فرزندانش آقایان دکتر یوسف، یونس، یاسین، مهندس یاسرو (محامی) یسع الأشیقر هستند.

آثار چاپی اش عبارتند از:

لمحات من تاریخ القرآن

علی (ع) من الكعبة الى الغری

الامام الحسن (ع) رائد السلام فی الاسلام

الامام الحسين (ع) ثورة دائمة

فاطمة الزهراء و جهودها الحميدة

السيدة زينب ام المصائب

خديجة بنت الخويلد الزوجة الاولى للرسول

ام سلمة و دورها فی خدمة الاسلام و نصرة اهل البيت

ام البنين و مساعيها فی الدفاع عن اهل البيت (ع)

فاطمة المعصومة من المهدي الى اللحد

الحمزة بن عبدالمطلب شهيد المبدأ والعقيدة

العباس رجل العقيدة و السيف

مسلم بن عقيل بريق النبوة فی ظلمات الكوفة

دینی و عرفانی و فلسفی)

جلوه های انسانیت در تاریخ اسلام و ایران

آن مرحوم در ۹۴ سالگی در روز یکشنبه ۲۳ دی ۱۳۹۷ (ششم جمادی الاولی ۱۴۴۰ق) درگذشت و پیکرش روز دوشنبه ۲۴ دی تشییع و در قطعه نام آوران باغ رضوان اصفهان به خاک سپرده شد.

حسن غلامی

حجت الاسلام والمسلمین آقای شیخ حسن غلامی امام جمعه محترم طالخونچه بود. آن مرحوم در سال ۱۳۵۴ش (۱۳۹۵ق) در روستای قهجاورستان از توابع شرق اصفهان زاده شد و در مدرسه ذوالفقار از محضر آیات: سید حسن فقیه امامی و حاج شیخ علی اکبر فقیه استفاده کرد. سپس به مشهد مقدس رفت و در دانشگاه علوم اسلامی رضوی از محضر حضرات آیات و حجج اسلام آقایان: محمد هادی معرفت، سید محمد باقر حجتی، محمد علی مهدوی راد، محمد علی رضایی اصفهانی و سید علی دلبری استفاده کرد و در رشته علوم قرآنی، سرآمد اقران شد. وی بسیار پر مطالعه بود و از محققین و طلاب نمونه محسوب می شد و در تحصیل کوشا و فردی خوش اخلاق و پرتلاش بود. در سال ۱۳۹۲ به امامت جمعه طالخونچه منصوب شد و در گره گشایی از کار مردم و تبلیغ دین سعی فراوان داشت، اما دچار بیماری سخت و جانکاه سرطان شد و در ۴۳ سالگی در روز سه شنبه ۱۵ آبان ۱۳۹۷ش (۲۷ صفر الخیر ۱۴۴۰ق) بدرود حیات گفت و پیکرش در روز چهارشنبه ۱۶ آبان ۲۸ صفر، سالروز رحمت پیامبر اکرم و شهادت امام مجتبی (ع) در شهر طالخونچه و دیزجه تشییع و پس از نماز حجت الاسلام و المسلمین سید مهدی موسوی، امام جمعه مبارکه، در امامزاده شاه سلیمان دیزجه به خاک سپرده شد.

از آثارش: روش شناسی تفاسیر ائمه اطهار (علیهم السلام) در تفسیر برهان و نورالثقلین است.

جعفر الطیار طیلة شهداء الفتح الاسلامی

سیره السید محمد سعید الدجیل

السید عبدالعظیم الحسنی

عمار بن یاسر، صوت لم یخمد و سیف لم یغمد

ابوذر الغفاری من الثوار الاوائل فی الاسلام

سلمان الفارسی فی بحثه عن الحقیقة

بلال الحبشی المؤذن الاول فی الاسلام

مالک الاشرلسان علی (ع) ویده

حجر بن عدی الکندی من المهد الی اللحد

سعید بن جبیر الشهید الثائر

المختار ثائربنی ثقیف

زید بن علی بن الحسین و الزیدية

الموجز فی احکام و آداب المساجد و الجماعة

دلیل الخاشعین الی مسائل و آداب شهر رمضان الکریم

المرشد الی اعمال الحج و العمرة و الزيارة

تاریخ المساجد فی الاسلام

تاریخ التصوف فی الاسلام

الموجز من حياة اهل البيت عليهم السلام

خطیب المنبر الحسینی عبد الزهرة الکعبی

لندن، ذکریات و مشاهدات

الیمن، من مفاخر الاجداد و مآثر الاحفاد

افغانستان، مدرسة الحریة فی آسیا

من ضباب المهد الی غراب اللحد

محمد اقبال و محمد علی جناح، من رؤاد النهضة الاسلامية

المعاصرة فی شیه القارة

الخطیبان البارزان الشیخ عبد الزهراء الکعبی و الشیخ هادی

الخفاجی الکربلائی

الشجرة الطیبة المباركة لاهل الاطهار (علیهم السلام)

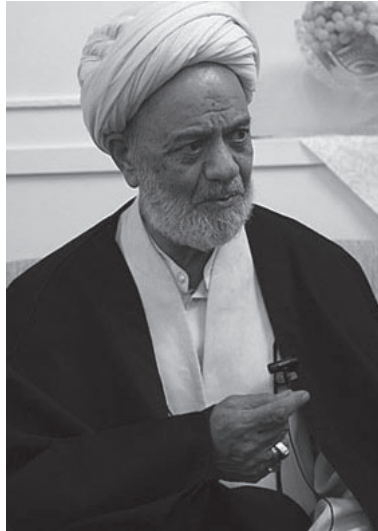
التدخین و اضارره علی الفرد و المجتمع

وی در ۸۶ سالگی در اوایل ماه صفر ۱۴۴۰ ق (اکتبر ۲۰۱۸ م)

بدرود حیات گفت و در «وادی ایمن» کربلا به خاک سپرده شد.

حجت الاسلام سلیم پور اهری

حضرت مستطاب حجت الاسلام و المسلمین آقای حاج شیخ عیسی سلیم پور اهری یکی از خطبای نامی تهران بود. فقید سعید در روز یکشنبه ۱۶ بهمن ۱۳۱۱ ش (۹ شوال المکرم ۱۳۵۱ ق) در اهر در خانه حاج عبدالسعید اهری زاده شد و پس از تحصیلات نخستین، علوم دینی را نزد حضرات: میر عبدالعظیم طباطبایی، سید آقا آل محمد، میرزا قاسم واعظ زاده، میرزا احمد فخر و میرزا حسن گشایشی و سطوح عالیہ را نزد حضرات آیات: شیخ حسین نجفی اهری، شیخ حسین برقی اهری، شیخ جعفر اجتهادی و سید جعفر بنی هاشمی فراگرفت و در سال ۱۳۳۳ ش به قم آمد و سطوح عالیہ و منطق و فلسفه را نزد حضرات آیات: میرزا محمد مجاهدی، میرزا علی مشکینی، سید عبدالکریم موسوی اردبیلی، جعفر سبحانی و سید رضا صدر و تفسیر را هم از مرحوم علامه طباطبایی آموخت و پس از آن در درس خارج آیات عظام: آقای بروجردی، آقای شریعتمداری، امام خمینی و مرعشی نجفی حاضر شد و بهره‌های فراوان برد و این درس‌ها را با مرحوم آیت الله سید رضا آل محمد مباحثه کرد. در سال ۱۳۴۰ ش به تبریز بازگشت و تا سال ۱۳۴۸ ش در درس حضرات آیات: شیخ احمد اهری، شیخ عبدالله مجتهدی، شیخ نصرالله شبستری، سید عبدالحجت ایروانی و سید هادی خسروشاهی حاضر شد و مبنای علمی اش را استوار کرد. وی در کنار تحصیل، به خطابه و منبر روی آورد و یکی از خطبای نامی و شورآفرین تبریز شد. همچنین در جریان غائله انجمن‌های ایالتی و ولایتی (۱۳۴۱ ش) و ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ فعالانه شرکت داشت و با سخنرانی‌هایش به افشای خیانت‌های رژیم پهلوی پرداخت و لریزه براندام نظام شاه انداخت و بارها در سال‌های ۱۳۴۱ و ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ و آذرماه ۱۳۴۲ و ۱۳۴۵ و ۱۳۵۷ بازداشت و در زندان عشرت‌آباد و زندان موقت شهربانی همراه ده‌ها نفر از علما و خطبای تهران و تبریز و شیراز زندانی شد. او در این سال‌ها به عنوان خطیبی شجاع و واعظی نترس در تهران و آذربایجان مشهور بود و نامه‌های فراوان از سوی ارکان انقلاب همانند آقایان: شهید مطهری، مشکینی، فلسفی، شهید غفاری، شهید سعیدی، شهید هاشمی نژاد و خلخالی به سویش ارسال می‌شد. آن مرحوم اجازه روایی مفصلی از آیت الله مرعشی (در ۱۰ صفحه که در آغاز صحیفه المهدی به چاپ رسیده است) داشت و تمام کتابخانه اش را هم به کتابخانه مرکز بررسی‌های اسلامی قم اهدا کرد.

آثارش عبارتند از:

صحيفة المهدي (به عربی، انگلیسی و اردو ترجمه شده است).
ترجمه علی ولید الکعبة (نوشته علامه میرزا محمدعلی
غروی اردوبادی با استدراک و اضافات: استاد علی اکبر
مهدی پور)
ترجمه: مرقد العقيلة زينب (نوشته مرحوم شیخ محمد حسنین
سابقی)

جزوه‌ای درباره وهابیت

و آثار غیر چاپی اش عبارتند از:

خاطرات

نقدی مفصل بروهابیت

تقریرات درس آیت الله شریعتمداری (بحث خلل صلاة)
آن مرحوم در ۸۸ سالگی در روز یکشنبه ۲۱ آذر ۱۳۹۷ ش (اول
ربیع الثانی ۱۴۴۰ ق) بدرود حیات گفت و پیکرش پس از تشییع
و نماز آیت الله سیدفتح هاشمی در بهشت زهرا (تهران) در کنار
فرزند فقیدش به خاک سپرده شد.

آیت الله سید طاهر العلی

مرحوم آیت الله آقای حاج سید طاهر موسوی احسانی معروف
به سید طاهر العلی یکی از علمای معروف منطقه احساء
(عربستان) بود.

فقید سعید در حدود سال ۱۳۴۵ ق (۱۳۰۵ ش) در شهر «مبّز»
یکی از شهرهای احساء، در بیت علم و فضیلت زاده شد. پدرش
حجت الاسلام والمسلمین السید هاشم بن السید محمد العلی
(۱۳۰۹-۱۴۰۱ ق) از علمای محترم شهر مبّز و از شاگردان آیت الله

شیخ محمد خلیفه احسانی بود. آن مرحوم معالم و شرح لمعه
را نزد پدر بزرگوارش و جناب شیخ صادق خلیفه فراگرفت و در
۱۹ سالگی (۱۳۶۴ ق) همراه برادرش حجت الاسلام سیدعلی
سید طاهر هسپار نجف اشرف شد و تمام سطوح عالیّه (رسائل،
مکاسب و کفایه) و دروس خارج را نزد آیت الله سید یوسف
حکیم فراگرفت و پس از تکمیل سطوح، در دروس خارج آیات
عظام: آقای حکیم و آقای خوبی حاضر شد و بهره‌های فراوان
برد و علاوه بر آن، به تدریس سطوح عالیّه و نگارش تقریرات
دروس اساتیدش پرداخت و بسیاری از فضلاء عراق و بحرین
و عربستان در درس‌هایش حاضر می‌شدند. در سال ۱۴۰۴ ق به
زادگاهش بازگشت و به تدریس سطوح عالیّه و امامت جماعت
(در مسجد جنوبی، در حیّ المسعودی) و حلّ مشکلات مردم
و پاسخگویی به پرسش‌های مؤمنان در حسینیه خود در محله
الشعبة الجدیة پرداخت. او یکی از علمای مهم و تأثیرگذار در
منطقه احساء بود و حدود ۴۰ سال به تربیت دینی مردم و پرورش
علماء و فضلاء اشتغال داشت. فرزندانش حجج اسلام آقایان:
سید محمد رضا، (متولد: ۱۳۸۰ ق)، سیدعلی و سید باقر از جمله
فضلاء مبّز هستند.

از تألیفات وی: تقریرات دروس اساتیدش و حاشیه بر کتاب‌های:
رسائل، مکاسب و کفایه است.

آن مرحوم در ۹۵ سالگی در روز پنج‌شنبه ۲۸ ربیع الاول ۱۴۴۰ ق
(۱۵ آذر ۱۳۹۷ ش) چشم از جهان فرو بست و پیکرش صبح روز
جمعه پس از تشییع باشکوه و نماز آیت الله سیدعلی ناصر، در
قبرستان زادگاهش به خاک سپرده شد.

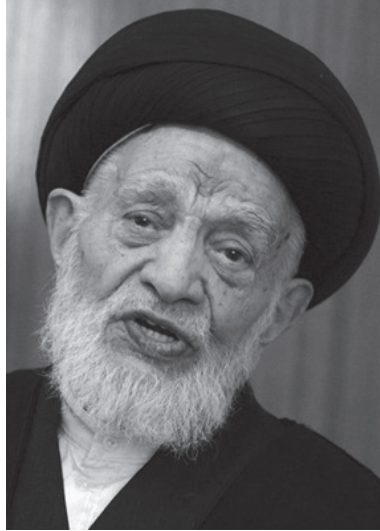
آیت الله العظمی سیستانی در پیام تسلیت خویش فرمودند:

بسم الله الرحمن الرحيم

انا لله وانا اليه راجعون

تلقینا ببالغ الأسى والأسف نبأ وفاة العالم الجليل الورع التقى
حجة الاسلام والمسلمين السيد طاهر السلطان قدس سره الذي
ارتحل الى جوار ربه الكريم بعد عمر مبارك قضاه في خدمة
العلم وترويح الدين والقيام بحوائج المؤمنين. واننا اذ نعزي في
هذا المصاب الجلل اعلام أسرته الشريفة وابناه الكرام خاصة
وسائر فضلاء الحوزة العلمية وطلابها وأهالي الاحساء عامة نسأل
الله العلي القدير أن يرفع درجته في الجنان ويحشره مع أوليائه
محمد واله الاطهار ويلهم ذويه ومحبيه الصبر والسلوان ويجزل
لهم الأجر والثواب. ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم. ۱۶/۲۹
هـ ۱۴۴۰

آیت الله سیدحاتمی

محمدصادق افضلی فرد به خیل شهیدان سرفراز انقلاب اسلامی پیوستند. او یکی از اساطیر علمی و معنوی استان اردبیل به شمار می‌رفت و تبلیغ و ترویج دین را با کھولت سن ترک نمی‌کرد و استخاره‌هایش در استان و شهرهای همجوار از شهرت فراوان برخوردار بود.

آثار عبارتند از:

حاشیه بر رسائل

حاشیه بر مکاسب

حاشیه بر شرح منظومه

آن مرحوم در ۹۴ سالگی در روز یکشنبه ۱۶ دی ۱۳۹۷ (۲۸ ربیع‌الثانی ۱۴۴۰ق) بدرود حیات گفت و روز دوشنبه در استان اردبیل عزای تعطیل عمومی اعلام شد و پیکرش پس از تشییع باشکوه و نماز حجت‌الاسلام والمسلمین سیدحسن عاملی امام جمعه اردبیل در ورودی مسجد قائم به خاک سپرده شد.

آیت الله گرمودی

مرحوم آیت‌الله آقای حاج شیخ ایوب گرمودی، یکی از فضیلت‌های نامی حوزه علمیه قم بود. فقیه سعید در ۱۹ سوال ۱۳۵۱ق (۲۶ بهمن ۱۳۱۱ش)، در قصبه «تُرک» از توابع «گرمود» شهرستان میانه زاده شد و در نوجوانی با وجود مشکلات و سختی‌های فراوان، در سال ۱۳۳۰ش به تحصیل علوم دینی روی آورد و در میانه، ادبیات را نزد مرحوم حجت‌الاسلام شیخ علی‌کتابی و سطوح را نزد آیت‌الله شیخ ابو محمد حجتی فراگرفت. وی در ۱۳۳۵ش به حوزه علمیه قم آمد و سطوح عالی‌ه را نزد حضرات

حضرت مستطاب آیت‌الله حاج سیدابراهیم سیدحاتمی اردبیلی، عالم بزرگ و مشهور استان اردبیل بود. آن مرحوم در سال ۱۳۴۳ق (۱۳۰۳ش) در اردبیل در خانه حاج میرجواد سیدحاتمی که کشاورزی مؤمن و متدین بود، زاده شد و در کودکی مادرش را از دست داد و گرد یتیمی بر سرش نشست، اما با دوستش مرحوم آیت‌الله سیدعبدالکریم موسوی اردبیلی تحصیل را پی گرفت و پس از خدمت سربازی، به تحصیل علوم دینی روی آورد و ادبیات و سطوح را نزد حضرات آیات: شیخ محسن نجفی، شیخ عبدالغفور عالمی، میرزاابراهیم کلانتر، ملابشیر مدرس و شیخ غلامحسین غروی قدسی فراگرفت و آن دروس را با دوستانش حضرات آیات: شیخ احمد پایانی و شیخ مصطفی نورانی مباحثه می‌کرد. در سال ۱۳۲۷ش همراه آیت‌الله موسوی اردبیلی رهسپار قم شد و سطوح عالی‌ه را از حضرات آیات: شیخ فاضل لنکرانی، شیخ عبدالحسین لنکرانی، میرزامحمد مجاهدی تبریزی، سیدمحمدباقر سلطانی طباطبایی، حاج آقا مرتضی حایری، میرزا علی مشکینی و سیدرضا صدر فراگرفت و پس از آن در دروس خارج آیات عظام: آقای بروجردی، آقای حجت، محقق داماد، امام خمینی و اراکی حاضر شد و مبانی علمی و فقهی خویش را استوار کرد و همزمان در دروس حکمت و فلسفه علامه طباطبایی هم حاضر شد و بهره‌های فراوان برد و تقریرات دروس آنان را هم نگاشت. وی در سال ۱۳۴۳ش به زادگاهش بازگشت و به فعالیت‌های دینی و علمی مانند اقامه جماعت، تدریس سطوح عالی‌ه، تشکیل جلسات هفتگی وعظ و خطابه و تفسیر، تربیت جوانان مؤمن و متدین (که بعدها جزو نیروهای انقلابی و رزمندگان جبهه‌های دفاع مقدس شدند) و بنیاد مساجد و بناهای خیریه (مانند مسجد و درمانگاه و موقوفه سادات (در سال ۱۳۶۵) در زمین‌های شخصی خود و مسجد قائم آل محمد و کتابخانه قائم در زمین‌های پدر و عمویش) و حمایت از مرام امام خمینی و روشنگری و بیدارگری مردم و مبارزه با رژیم شاه پرداخت و از تهدیدهای ساواک و شهربانی نهراسید و به اقدامات خود ادامه داد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی بردارنده فعالیت‌های او افزوده شد و امامت جمعه موقت اردبیل (ظهر و شب) و حضور در کاروان‌های حج و عمره و عتبات و راهنمایی حجاج و زوار و حضور در جبهه‌های نبرد و حمایت و پشتیبانی از رزمندگان اسلام را بر عهده گرفت که در این راه فرزندش سیدحجت سیدحاتمی و دامادش شهید

آیت الله میرزا هدایت الله، فرزند آیت الله سید محمد باقر موسوی اصفهانی صاحب روضات الجنات بوده است. وی پس از تحصیلات نخستین در دبستان و دبیرستان فرهنگ، به تحصیل علوم دینی روی آورد و ادبیات را نزد آیات: سید فخرالدین روضاتی، شیخ محمد جواد فریدنی، شیخ محمد حسن عالم نجف آبادی، سید احمد مقدس (مغنی) و پدرش و سطوح را هم نزد آقایان: سید مجتبی میر محمد صادقی (معالم)، شیخ محمد حسن عالم (شرح لمعه)، شیخ علی مشکاة (مکاسب) و سید اسد الله روضاتی (کفایه) آموخت و پس از آن در دروس خارج حضرات آیات: سید محمد رضا خراسانی، حاج آقا حسین خادمی، سید مصطفی مهدوی و میر سید علی بهبهانی حاضر شد و بهره‌های فراوان برد. پس از وفات پدر بزرگوارش جانشین وی در اقامه جماعت در مسجد خیابان (ظهر و عصر) و مسجد ستاری (مغرب و عشا) و مراسم احیا و قرائت دعای کمیل و مناجات سحر (در تکیه کازرونی) و رسیدگی به امور مردم و حل مشکلات دینی و اجتماعی آنان شد و سالیان فراوان بر مسند وعظ و خطابه تکیه زد و به خدمت‌گزاری به دین و مذهب پرداخت. درب خانه‌اش از بام تا شام به روی مردم باز بود و در مجالس مذهبی اصفهان به منبر می‌رفت و خود را خادم امام حسین می‌دانست و به این منصب افتخار می‌کرد. وی از آیات عظام: خوئی، گلپایگانی، بهبهانی، سیستانی، صافی و وحید خراسانی اجازه روایت و امور حسبیه داشت.

آثار (غیر چاپی اش) عبارتند از:
 طُرف الاحادیث
 کتابی در ادعیه
 کتابی در حج

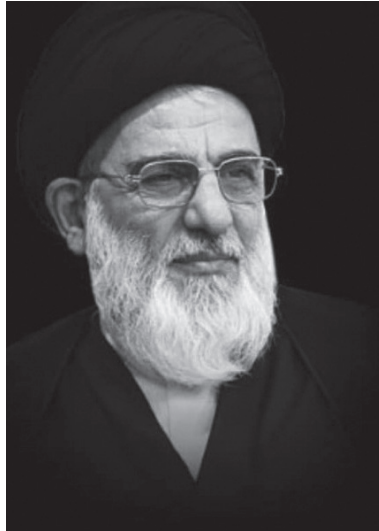
آیات: میرزا ابوالفضل علمایی سرابی، میرزا علی احمدی میانجی، سید محمد باقر سلطانی طباطبایی و سید جواد خطیبی و دروس فلسفه را نزد حضرات آیات: حاج شیخ مهدی حائری یزدی، استاد شهید مطهری و سید محمد حسن الهی طباطبایی آموخت و پس از آن در دروس خارج آیات عظام: آقای بروجردی، گلپایگانی، شریعتمداری، محقق داماد و حدود ۴۰ سال در دروس آیت الله وحید خراسانی و آیت الله میرزا محمد باقر ملکی میانجی حاضر شد و مبانی علمی‌اش را استوار کرد. او به این دو استاد اخیر دل بسته بود و مبانی فقه و اصول و کلام و تفسیر و معارف را از آنان اخذ کرد و به مکتب معارفی خراسان و مبانی آیت الله میرزا مهدی اصفهانی علاقه مند شد و سالیان فراوان همراه مرحومان: حاج سید علی اکبر تقوی قزوینی و حاج شیخ حسین ربانی میانجی در دروس آیت الله ملکی حاضر شد و با هم مباحثه و مطالعه کردند و کتاب انوار بیان را نگاشتند.

وی نمونه عینی علمای سلف و اسوه زهد و تقوا و اخلاص بود. سال‌ها به تحصیل و تدریس و تبلیغ دین در شهرهای مختلف و تألیف اشتغال داشت و عمیقاً به دانسته‌هایش باور داشت و به آن عمل می‌کرد، مثابرت بر عمل و استقامت در علم از خصوصیات وی بود. وی هسته اصلی درس آیت الله وحید بود و از روز نخست درس معظم له و درس آیت الله ملکی میانجی تا واپسین روزهای زندگی‌اش در آنها حاضر شد. یادداشت‌هایی در فقه و اصول و کلام و کتاب درس نبوت از آثار چاپ نشده‌اش و کتاب درس توحید از منظر قرآن کریم و اهل بیت (علیهم السلام) از آثار چاپی اوست.

وی در ۸۶ سالگی در روز سه شنبه ۱۴ اسفند ۱۳۹۷ ش (۲۷ جمادی الثانی ۱۴۴۰ ق) بدرود حیات گفت و پس از تشییع باشکوه و نماز حجت الاسلام والمسلمین حاج شیخ اسد الله جوانمرد، در روز چهارشنبه ۱۵ اسفند) در قطعه علمای بهشت معصومه (قم) به خاک سپرده شد.

آیت الله روضاتی

مرحوم آیت الله حاج سید عبدالحسین روضاتی یکی از علمای محترم اصفهان بود. فقید سعید در شهریور ۱۳۰۵ ش (صفر الخیر ۱۳۴۵ ق) در اصفهان در بیت علم و فضیلت زاده شد. پدرش آیت الله حاج میرزا حبیب الله روضاتی از شاگردان آیات عظام: سید محمد باقر درچه‌ای و سید ابوالقاسم دهکردی و جدش

وی در ۹۲ سالگی در روز چهارشنبه ۸ اسفند ۱۳۹۷ ش (۲۱ جمادی الثانی ۱۴۴۰ق) بدرود حیات گفت و پس از تشییع شایسته و نماز آیت الله حاج شیخ هادی نجفی، در روز پنجشنبه در قبرستان تخت فولاد (تکیه کازرونی، کنار مرقد آیت الله سیدمحمدباقر درچه‌ای) به خاک سپرده شد.

آیت الله هاشمی شاهرودی

حضرت آیت الله آقای حاج سیدمحمد هاشمی شاهرودی یکی از ارکان نظام جمهوری اسلامی ایران و از فقهای مشهور حوزه علمیه قم بود. فقید سعید در روز دوشنبه ۲ ذی‌عده الحرام ۱۳۶۷ق (۱۵ شهریور ۱۳۲۷ش) در نجف اشرف در بیت علم و فضیلت زاده شد. پدرش مرحوم حجت الاسلام والمسلمین حاج سیدعلی شاهرودی (م ۱۳۷۶ق) از اعظام تلامذه آیت الله العظمی خویی و مقرر معروف اباحت ایشان و صاحب کتاب‌های محاضرات فی الفقه الجعفری و دراسات فی الاصول العمليه و مادرش صبیبه محترمه آیت الله حاج سیدعلی مدد موسوی قاینی (م ۱۳۸۴ق) از تلامذه معروف آیات عظام: سیدمحمدکاظم یزدی، میرزای نائینی، شیخ الشریعه اصفهانی و آقاضیاء عراقی بوده است. وی ۹ ساله بود که پدرش را از دست داد و گرد یتیمی بر سرش نشست، اما با کمال جدیت به تحصیل علوم دینی روی آورد و ادبیات را نزد مرحوم شیخ هادی سیستانی و سطوح عالیه را نزد حضرات آیات: سیدکاظم حایری، شیخ مصطفی اشرفی شاهرودی، شیخ محمدابراهیم جناتی شاهرودی، شیخ مجتبی بهشتی اصفهانی و سیدمحمدتقی حکیم فراگرفت و پس از آن به دروس شهید سیدمحمدباقر صدر حاضر شد و تمام آن را با دقت فراوان به رشته تحریر درآورد و درسی از دروس او را ترک نکرد و مورد توجه فراوان استادش قرار گرفت و از او به دریافت اجازه اجتهاد نائل آمد و به غیر از آن، در دروس آیات عظام: آقای خویی و امام خمینی هم (اندکی) شرکت کرد، اما بیش از همه به استادش شهید صدر دل بسته بود و آنی از او جدا نمی شد و شهید صدر هم به او توجه بسیار داشت و فرموده بود: «آقای هاشمی عنوان وجود من است». همچنین فرموده بود: «سیدمحمد هاشمی بهترین نماینده مکتب علمی ماست». مرحوم هاشمی هم با چاپ تقریرات اصول شهید صدر، مبانی اصولی معظم له را در حوزه‌های علمی شیعه منعکس و منتشر کرد و او را به جوامع علمی شیعه شناساند. با هجوم رژیم بعث عراق به حوزه نجف

در سال ۱۳۵۴ش و دستگیری شاگردان شهید صدر، آن مرحوم هم دستگیر شد و اذیت و آزار فراوانی دید تا پس از مدتی با قرار ممنوعیت از سفر و هرگونه فعالیت، آزاد شد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران تظاهرات باشکوهی در نجف اشرف با شهرهای عراق در حمایت از انقلاب برگزار شد و رژیم بعث با احساس خطر از ناحیه شاگردان شهید صدر و به ویژه آن مرحوم در صدد دستگیری وی برآمد که وی از عراق به کویت و سپس به ایران فرار کرد، اما رژیم ددمنش صدامی به جبران ناکامی در دستگیری وی، برادران رشیدش: سیدهادی، سیدمحسن و سیدمصطفی را دستگیر کرد و به زندان‌های مخوف انتقال داد و دیگر از آنان خبری به دست نیامد. وی در سال ۱۳۵۸ش به قم آمد و به تدریس و تألیف پرداخت و با آغاز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران همراه آیت الله شهید سیدمحمدباقر حکیم مجلس اعلای انقلاب اسلامی عراق را تشکیل داد و به سازماندهی نیروهای معارض رژیم عراق پرداخت. آیت الله هاشمی با پایان جنگ (۱۳۶۷ش) به فعالیت‌های علمی و سیاسی فراوان پرداخت و در سال ۱۳۶۹ش مؤسسه دائرة المعارف فقه اهل بیت را تأسیس کرد و آثار ارزشمند بسیاری همچون: فرهنگ فقه، دائرة المعارف فقه اهل بیت، الجواهر فی ثوبه الجدید، مجله فقه اهل بیت (عربی و فارسی)، مجله المنهاج و کتاب الغدیر و تکمله آن (ثمرات الاسفار) با اشراف مستقیم و دقیق ایشان منتشر شد و گام‌های بلند در راستای ارتقا و اوج فقه تشیع برداشته شد. او از سال‌های ۱۳۷۰ به بعد در ارکان نظام جمهوری اسلامی ایران مسئولیت‌ها و مناصب گوناگونی مانند ریاست و نیابت رئیس و عضویت در مجمع تشخیص مصلحت نظام، شورای نگهبان، مجلس خبرگان، جامعه مدرسین و شورای عالی مدیریت حوزه علمیه قم، مجمع جهانی اهل بیت و مجمع

تقریب مذاهب اسلامی و به مدت ۱۰ سال (۱۳۷۸-۱۳۸۸) نیز ریاست قوه قضائیه را برعهده گرفت و منشأ خدمات بسیار شد و در مدت تصدی قوه قضائیه، مشی تعادل و تسامح و اعتدال خویش را نمایان کرد و پس از اتمام دوره ریاست خویش، یکسره به قم بازگشت و به تألیف و تدریس و تربیت شاگردان فراوان پرداخت. او امید آینده مرجعیت شیعه بود که تندباد اجل او را از کف ما ربود و در کمال ناباوری و در اوج فضل و فقه و دانش به خدا پیوست. وی بر انجام نوافل روزانه و مستحبات و قرائت مکرر قرآن و روزه‌های مستحبی (۲ ماه رجب و شعبان و ۳ روز در هر ماه) تقید فراوان داشت و قائم‌اللیل و صائم‌النهار بود.

آثار چاپی اش عبارتند از:

توضیح المسائل

منهاج الصالحین (۲ ج)

کتاب الخمس (۲ ج)

کتاب الاجارة (۲ ج)

کتاب الزکاة

کتاب المضاربه

قراءات فقهية معاصرة (۲ ج) (موضوعات و مسائل مستحدثة)
بحوث فی علم الاصول (۷ ج) (تقریرات درس اصول آیت الله شهید صدر

اضواء و آراء (۳ ج) (توضیح مطالب و عبارات مشکل کتاب «بحوث فی علم الاصول»)

قاعدة الفراغ و التجاوز

مناسک حج (عربی و فارسی)

بحوث فی الفقه الزراعی (تقریر درس ایشان به قلم: شیخ حیدر حب الله)

الصوم، مسائل و ردود

صحیفه عدالت (۷ ج) (مجموعه سخنرانی‌های وی در موضوعات: حقوقی، قضایی، سیاسی، اجتماعی، فقهی و فرهنگی)

المحصل فی علم الاصول (۴ ج) (تقریر درس اصول معظم له به قلم: شیخ نوری حاتم)

مصدر التشريع و نظام الحكم فی الاسلام

حکومت اسلامی

معطیات آية المودة

التفسير الموضوعی لنهج البلاغة

بحث‌هایی پیرامون اصول فقه

درسنامه اصول فقه

نظرة جديدة في ولاية الفقيه

محاضرات في الثورة الحسينية

سخنرانی‌ها و جزوه‌های متعدد

آثار غیر چاپی (و آماده چاپ):

قاعدة لا تعاد

الاجتهاد و التقليد

کتاب البيع

کتاب الشركة

بحوث فی التشريع الجنائي (الحدود و التعزيرات)

بحوث فی الاقتصاد الاسلامی

احکام عامة للعقود

بحوث استدلالية فی القضاء

علم الاصول (۱۵ ج)

نقدی بر فلسفه حقوق

سرانجام چراغ زندگی آن فقیه فقید بر اثر بیماری سرطان در ۷۰ سالگی در روز دوشنبه ۳ دی ۱۳۹۷ ش (۱۶ ربیع الثانی ۱۴۴۰ ق) خاموش شد و پیکرش صبح روز چهارشنبه ۵ دی پس از تشییع و نماز حضرت آیت الله خامنه‌ای در تهران به قم انتقال داده شد و پس از تشییع مجدد در مسجد بالاسرحرم حضرت معصومه (س) به خاک سپرده شد و در غم فقدانش، دروس حوزه‌های علمیه در روز چهارشنبه تعطیل و پیام‌های تسلیت فراوان از سوی مراجع تقلید قم و نجف صادر شد.

مقام معظم رهبری در پیام تسلیت خویش فرمود:

بسم الله الرحمن الرحيم

انا لله و انا اليه راجعون

با تأسف و اندوه خبر درگذشت فقیه عالیقدر و رئیس مجمع تشخیص مصلحت نظام، آية الله آقای حاج سید محمود هاشمی شاهرودی (رضوان الله علیه) را دریافت کردم. این ضایعه‌ی اسفبار که پس از حدود یک سال بیماری سخت و دردناک واقع شده است مایه‌ی تألم همه‌ی کسانی است که به مقام علمی و خدمات باارزش ایشان به نظام اسلامی و نیز به مجموعه‌های فقهی و اصولی و حقوقی حوزه‌های علمیه آشنا می‌باشند. ایشان استادی بزرگ در حوزه علمیه قم و کارگزاری باوفا در مهم‌ترین تشکیلات نظام جمهوری اسلامی، عضو مؤثری در شورای نگهبان و رئیس موفقی در مجمع تشخیص مصلحت بودند و آثار و برکات علمی بسیاری از خود برجای نهادند. ایشان همچنين برادر سه شهید و از یاران و شاگردان و همراهان شهید

نام آور و بزرگوار سید محمد باقر صدر بود. اینجانب مصیبت درگذشت این عالم برجسته را به خاندان مکرم، همسرگرمی و فرزندان محترم و همه وابستگان و نیز به حوزه علمی قم و شاگردان و همکاران علمی و ارادتمندان ایشان تسلیت می‌گویم و رحمت و مغفرت الهی و علو درجات ایشان را از خداوند متعال مسألت می‌نمایم.

سید علی خامنه‌ای

۱۳۹۷ دی ۴

و آیت الله العظمی صافی گلپایگانی هم در پیام تسلیت خویش فرمود:

بسم الله الرحمن الرحيم

إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ

رحلت عالم ربّانی حضرت آیه الله آقای حاج سید محمود هاشمی شاهرودی (ره) موجب تأسف و تأثر گردید.

آن عالم جلیل‌القدر از اساتید بزرگ حوزه علمیه قم بود که از محضر بزرگانی در حوزه‌های نجف اشرف و قم کسب فیض نموده و به مقامات بلند علمی نائل گشت.

تربیت شاگردان ممتاز و تأسیس مراکز مهم فقهی و اصولی و نشر کتاب‌های ولایی، مانند موسوعه بزرگ الغدیر مرحوم علامه امینی، از خدمات ارزنده این عالم عظیم‌الشأن بود.

فقدان این روحانی والامقام را به حضرات علمای اعلام، حوزه‌های علمیه و به خاندان مکرم و فرزندان محترم و همکاران ایشان تسلیت گفته و از خداوند متعال، مغفرت و رحمت واسعه را مسألت دارم.

۱۸ ربیع‌الثانی ۱۴۴۰ هـ.ق

لطف الله صافی

و آیت الله العظمی سیستانی هم فرمودند:

بسم الله الرحمن الرحيم

انا لله وانا اليه راجعون

جناب حجت الاسلام آقای سید علاء هاشمی شاهرودی دامت توفیقاته

السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته

خبر ارتحال والد مکرم جناب آیت الله آقای سید محمود هاشمی شاهرودی (طاب ثواه) موجب تألم و تأثر گردید.

اینجانب مصیبت وارده را به جنابعالی و دیگر بستگان محترم

و به حوزه علمیه مقدسه قم و به همه دوستان و علاقه‌مندان آن فقید والامقام تسلیت عرض نموده و از درگاه قادر متعال مسألت دارم که ایشان را با اجداد طاهریشان محشور و به همه بازماندگان‌شان صبر جمیل و اجر جزیل عنایت فرماید.

حجت الاسلام موسوی محب الاسلام

مرحوم حجت الاسلام والمسلمین حاج سید علی اکبر موسوی محب الاسلام یکی از وعاظ نامی تهران به شمار بود. آن فقید در سال ۱۳۱۱ش (۱۳۵۱ق) در مشهد مقدس در بیت علم و فضیلت زاده شد. پدرش مرحوم حجت الاسلام والمسلمین سید علیرضا موسوی (م ۱۳۷۴ق) هم از علمای منزوی مشهد بود. وی در نوجوانی به تحصیل علوم دینی روی آورد و ادبیات را نزد آقایان: شیخ علی اکبر نوغانی، شیخ محمد تقی عیدگاهی و ادیب نیشابوری و سطوح عالیه را نزد حضرات آیات: حاج آقا حسن قمی، شیخ محمد کاظم مهدوی دامغانی و میرزا احمد مدرس یزدی و سطوح عالیه را هم از حضرات آیات: شیخ هاشم قزوینی (رسائل) و حاج میرزا حسین فقیه سبزواری (کفایه) آموخت و پس از آن در درس خارج حضرات آیات: آقای میلانی (خارج اصول) و سید صادق شریعتمداری (خارج فقه) و درس تفسیر آیت الله سید حسن تهامی بیرجندی حاضر شد و بهره‌های فراوان برد و این درس‌ها را با شهیدان: سید محمد رضا سعیدی و سید محمد تقی حسینی زابلی مباحثه می‌کرد، اما او بیشتر دل در گرو خطابه و منبر داشت و از همان جوانی پای منبرهای حضرات اساتید: نوغانی، راشد، کمالی سبزواری و فلسفی می‌نشست و تجارب آنها را به کار می‌بست. در سال ۱۳۴۶ش رهسپار تهران شد و با لطف مرحوم آیت الله حاج سید محمد حسین علوی بروجردی صاحب خانه‌ای شد و با فراغت بال و آسودگی خیال به تألیف و خطابه و منبر پرداخت و ده‌ها کتاب پدید آورد که معروف‌ترین آنها اقوال الائمه است.

آثار چاپی اش عبارتند از:

اقوال الائمه (۱۴ ج) (احادیث ناب ائمه همراه با اشعار و حکایات و نمونه خطوط خوش)
شیعه می‌پرسد (۳ ج) (به عربی و انگلیسی ترجمه شده است).
کلام حق (فهرست موضوعی آیات قرآن)

دکتر جهانگیری

استاد دانشمند جناب دکتر محسن جهانگیری یکی از مفاخر فلسفی ایران و از چهره‌های ماندگار کشور به شمار می‌رفت. آن مرحوم در سال ۱۳۰۸ ش (۱۳۴۸ق) در روستای «ضیاءآباد» از توابع قزوین زاده شد و پس از دوران نوجوانی به حوزه علمیه قم آمد و پس از فراگیری سطوح عالی در دروس آیات عظام: آقای بروجردی، حاج سیدمحمدتقی خوانساری، سیدمحمدحجت کوه‌کمری و علامه طباطبایی حاضر شد و به فلسفه اسلامی گرایش ویژه یافت. وی سال‌ها در محضر علامه طباطبایی شفا و اسفار و بحار و تفسیر قرآن آموخت و همزمان به تدریس ادبیات و منطق اشتغال داشت و شاگردان فراوان در دروس او حاضر می‌شدند که از جمله شاگردانش مرحوم هاشمی رفسنجانی بوده است. در ۲۴ سالگی به تهران رفت و همزمان با ادامه دروس طلبگی خویش در محضر آیت الله حاج میرزاخلیل کمره‌ای و آیت الله میرزا ابوالحسن شعرانی، به تحصیل در دانشگاه نزد حضرات آقایان: دکتر محمود شهابی، سیدمحمد مشکاة، دکتر سیداحمد فردید، دکتر یحیی مهدوی، دکتر جلالی و دکتر حمیدی سبزواری پرداخت و در سال ۱۳۵۲ ش به اخذ دانشنامه دکتری در رشته فلسفه محض از دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران توفیق یافت و پس از آن به تدریس فلسفه در دانشگاه شهید بهشتی و دانشگاه تهران پرداخت و در سال ۱۳۸۱ ش به عنوان چهره ماندگار کشور معرفی شد. او عاشق فلسفه اسپینوزا، فیلسوف معروف هلندی در قرن ۱۷ بود و بسیاری از آثار وی را به فارسی ترجمه کرد و شرح داد. می‌گفت: من اسپینوزا را عمیق‌ترین و دقیق‌ترین فیلسوف دوره رنسانس می‌دانم. دکارت عالم‌تراز اسپینوزا بود، ولی او فیلسوف‌تراز دکارت بود. با اینکه دکارت به ظاهر متدین‌تراز وی می‌نمود، ولی به عقیده من، او از نظر اخلاقی نه تنها بر دکارت، بلکه بر تمام فیلسوفان مغرب زمین برتری دارد. به قول راسل: «اسپینوزا نجیب‌ترین و دوست‌داشتنی‌ترین فیلسوفان بزرگ غرب است ... من میان فلاسفه اروپا بعد از رنسانس هیچ فیلسوفی را نمی‌شناسم که همچون او شیفته فلسفه باشد. او تمام عمرش را وقف فلسفه کرد و به چیزی جز فلسفه نیندیشید. نه زن گرفت، نه به دنبال مقام و منصبی رفت و نه مال و ثروتی جمع کرد؛ بر خلاف دکارت به دربارها و درباری‌ها بی‌اعتنا بود، حتی استادی دانشگاه را هم نپذیرفت. الحق عاشق فلسفه بود و چنان سرگرم تفکرات علمی و تأملات فلسفی بود که گویی همه

میزان حق (ترجمه و شرح فصل امامت کتاب تجرید العقائد
خواجه نصیرالدین طوسی)

ندای حق (درباره شهادت ثالثه)

عرفان حق (۲۹ بحث درباره عرفان شیعی و جدایی عرفان از
تصوف)

به سوی حق (ترجمه اثنا عشریه در حج، نوشته: شیخ بهایی)
مناظره دورازی (ترجمه کتاب اعلام النبوة ابوحاتم رازی که در
مناظره با محمد بن زکریای رازی نگاشته شده است.)

حدیث ما (۲ ج)

خودآموز اسلام

امامت و تشیع

راز دل‌باختگان: شرح دعای ندبه

زندگانی جابر بن حیان (مجموعه مقالات در مجله نور دانش)

هدیه الانساب یا: کوثر ما (انساب سادات و مزارات اولاد ائمه
اطهار)

اظهار ادب (شرح زیارت جامعه)

نصایح حافظ (و بحثی درباره عقیده تشیع حافظ و جدایی وی
از صوفیان)

محبوب عالم یا موعود امم

مجموعه مقالات مهدوی (که در کتاب‌های: گل نرگس، خورشید
پنهان، قیام مهدی، بقیه الله، عدل منتظر به چاپ رسیده است.)
مجموعه مقالات (که در مجلات: آستان قدس و نور دانش به
چاپ رسیده است.)

ترجمه دعا‌های: عرفه، کمیل، صباح، ابو حمزه ثمالی، مکارم
الاخلاق، عدیله، زیارت جامعه کبیره، زیارت امین الله (که هر
کدام با مقدمه و ترجمه جداگانه چاپ شده است.)

ترجمه کتاب: الدین و الاسلام (نوشته: علامه محمدحسین
کاشف الغطاء)

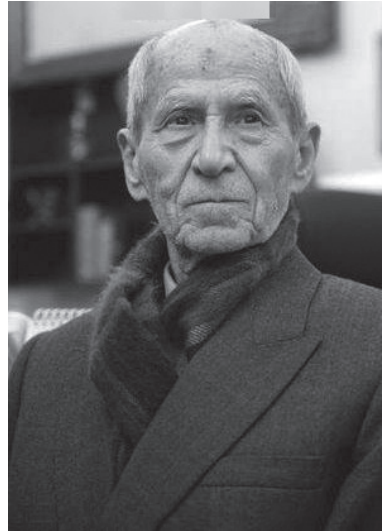
زندگانی شیخ طوسی (ترجمه حیاة الشیخ الطوسی نوشته: علامه
شیخ آقابزرگ تهرانی که در مجله آستان قدس به چاپ رسیده
است.)

سرچشمه نور (صحیفه ششم امام زین‌العابدین علیه السلام)

آن مرحوم در ۸۶ سالگی در روز شنبه ۴ اسفند ۱۳۹۷ ش (۱۷
جمادی الثانی ۱۴۴۰ق) بدرود حیات گفت و پیکرش روز
دوشنبه تشییع و پس از نماز آیت الله حاج سیدجعفر سیدان در
بهشت ثامن ائمه، زیرزمین صحن جمهوری اسلامی حرم مطهر
امام رضا (ع) به خاک سپرده شد.

آیت الله مؤمن

حضرت مستطاب آیت الله آقای حاج شیخ محمد مؤمن قمی یکی از علمای مشهور حوزه علمیه قم و از ارکان نظام جمهوری اسلامی بود. فقید سعید در روز پنجشنبه دهم ذی‌عده ۱۳۵۶ ق (۲۳ دی ماه ۱۳۱۶ ش) در قم در خانه حاج عباس مؤمن زاده شد و پس از تحصیلات نخستین در سال ۱۳۳۲ ش به تحصیل علوم دینی روی آورد و ادبیات را نزد آقایان: شیخ محمد باقر رفیعی و سید محمود یثربی قمی و مطول را نزد آقایان: حاج شیخ حسن شب‌زنده‌دار و شیخ حسن شریعتی نیاسرو معلم را نزد مرحوم آقای حاج میرزا علی عراقچی همدانی و شرح لمعه را هم نزد آیات: سید محمد باقر ابطی، محمد تقی ستوده، غلامرضا صلواتی، شیخ مهدی باقری کنی و شیخ علی پناه اشتهاوردی و مکاسب را هم نزد آیات: میرزا علی مشکینی و آقا محمد شاه آبادی و شیخ ابوالفضل خوانساری و رسائل را هم نزد آقا محمد شاه آبادی و دو جلد کفایه را هم نزد آیات: سید محمد باقر سلطانی و میرزا محمد مجاهدی تبریزی و شرح منظومه را نزد آیات: واعظ زاده خراسانی و سید مصطفی خمینی و دروس تفسیر و فلسفه (شفا و اسفار) را هم نزد علامه طباطبایی آموخت و این درس‌ها را با مرحوم آیت الله حاج شیخ ابوالحسن مصلحی اراکی مباحثه کرد. پس از پایان دوره سطح در دروس خارج آیات عظام: امام خمینی (فقه و اصول)، سید محمد محقق داماد و حاج آقا مرتضی حائری یزدی حاضر شد و در سایه مطالعات دقیق و مستمر و مباحثات جمعی با آیات: حاج شیخ حسین کاشانی، حاج حسن آقا تهرانی، سید حسن طاهری خرم آبادی و مصلحی اراکی مبنای علمی اش را استوار کرد. در سال ۱۳۴۲ به نجف اشرف مهاجرت کرد و حدود شش ماه در دروس آیات عظام: آقای خوبی، آقای شاهرودی و حاج شیخ حسین حلی شرکت کرد. در سال ۱۳۴۳ به قم بازگشت و به تدریس سطوح عالییه پرداخت و گروهی بسیار از جمله شاگردان او بودند، از جمله آقایان: شیخ حسن روحانی (رئیس جمهور)، سید اصغر ناظم زاده، غلام رضا فیاضی، محسن اراکی، شیخ علی مؤمن، شیخ محمود رجبی، شیخ مهدی شب‌زنده‌دار، شیخ علی عندلیب، محمد حسن اختری و شیخ علی برهان. وی از آغاز نهضت اسلامی به مبارزه با رژیم شاه پرداخت و در جهت تقویت راه و مرام امام خمینی گام‌های موثری برداشت تا آنکه در سال ۱۳۵۳ دستگیر و به شهادت کرمان (۷ ماه) و سپس تویسرکان تبعید شد (۲ سال و نیم) تا آنکه در فروردین ۱۳۵۶ به قم بازگشت و به درس و بحث و

چیز را فراموش کرده است. سجایای اخلاقی او مرا مجذوب خود کرد، آلبرت انیشتین هم شدیداً تحت تأثیر اسپینوزا بود و همواره می‌گفت: «من به خدایی اعتقاد دارم که اسپینوزا معتقد بود» و کتاب اخلاقش را می‌ستود.

رویکرد جهانگیری به فلسفه اسلامی انتقادی بود. او می‌گفت: به عقیده من آنچه امروزه فلسفه اسلامی شناخته می‌شود، مثلاً فلسفه ابن سینا بیشتر یونانی است تا اسلامی. البته وضع در ملاصدرا متفاوت است، در فلسفه ملاصدرا اسلامیت قوی‌تر است، ولی با وجود این ملاصدرا در نهایت متکلم است ... آثارش عبارتند از:

شرح اصول فلسفه دکارت و تفکرات ما بعد الطبیعی (نوشته: بند یکت اسپینوزا)

اخلاق (نوشته: بند یکت اسپینوزا)

ترجمه کسراصنام الجاهلیه (نوشته: صدرالدین شیرازی. با همکاری آقایان: سید محمد خامنه‌ای و مقصود محمدی)

اسپینوزا، فیلسوفی جاودانه

محبی‌الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی

رابطه اجتهاد و اخباری‌گری

بررسی تمایزهای فقهی زن و مرد

در عرفان ابن عربی

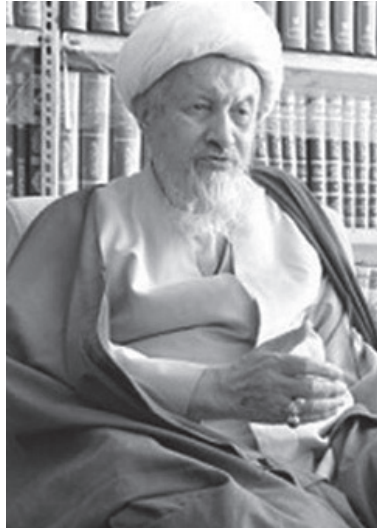
تاریخ فلسفه اسلامی (زیر نظر: سید حسین نصر)

مجموعه مقالات (ج ۱: کلام اسلامی، با همکاری زهرا قزلباش)

مجموعه مقالات (ج ۲: عرفان و فلسفه اسلامی، با همکاری زهرا قزلباش)

مجموعه مقالات (ج ۳: فلسفه غرب، با همکاری زهرا قزلباش)

آن مرحوم در ۹۰ سالگی در روز یکشنبه اول اردیبهشت ۱۳۹۸ (۵ شعبان المعظم ۱۴۴۰ ق) بدرود حیات گفت.

استاد مهدی حائری یزدی
اموال و ثروت‌های عمومی در حکومت اسلامی
منابع مالی در حاکمیت فقیه
بررسی وظایف و حدود اختیارات ولی فقیه
جایگاه احکام حکومتی و اختیارات ولی فقیه
ولایت امام و پیامبر بر امر قانون‌گذاری کلی
ولایت امام و پیامبر بر جامعه اسلامی
مجموعه مقالات فارسی
القواعد الاصولية المستنبطه من کلمات الامام الکاظم (ع)

آثار غیر چاپی اش نیز عبارتند از:

تقریرات درس فقه امام خمینی (بیع و مکاسب محرمه)
تقریرات درس فقه آیت‌الله داماد (صوم)
حاشیه بر اسفار و شواهد الربوبية

سرانجام آن مرحوم پس از عمری ۸۰ ساله و یک ماه بیماری کما، در روز پنج‌شنبه دوم اسفند ۱۳۹۷ (۱۵ جمادی‌الثانی ۱۴۴۰ق) چشم از جهان فروبست و بیکرش پس از تشییع باشکوه و نماز حضرت آیت‌الله سبحانی بر آن در مسجد بالاسر حضرت معصومه (س) به خاک سپرده شد.

مقام معظم رهبری در پیام تسلیت خویش فرمود:

بسم الله الرحمن الرحيم

انا لله وانا اليه راجعون

با تأسف فراوان خبر رحلت عالم ربانی و فقیه پارسا و پرهیزگار آیه‌الله آقای حاج شیخ محمد مؤمن قمی (اعلی‌الله مقامه) را دریافت کردم. این ضایعه‌ئی برای حوزه‌ی علمیه است. مقام علمی و پرورش شاگردان برجسته در کنار تقوا و اخلاص این عالم بزرگوار و نیز وفاداری و تعهد انقلابی و اجتماعی، شخصیت جامعی از ایشان ساخته بود. سابقه‌ی مبارزاتی ایشان به پیش از انقلاب برمی‌گردد و خدمات انقلابی ایشان در تمام دوران چهل ساله مستمراً ادامه داشته است و در دوره‌های متعدد و متوالی یکی از ارکان مهم شورای محترم نگهبان بوده‌اند. اینجانب درگذشت ایشان را به خاندان گرامی و فرزندان مکرم و دیگر بازماندگان و نیز به حضرات علمای اعلام حوزه‌ی مقدس قم و بخصوص شاگردان و دوستان ایشان و به عموم مردم عزیز شهر قم تسلیت عرض میکنم و مغفرت و رحمت الهی و علو درجات ایشان را از خداوند متعال مسألت می‌نمایم. سیدعلی خامنه‌ای
۳ اسفند ۱۳۹۷

مبارزات خویش ادامه داد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی یکی از بازوان توانای امام و انقلاب و نظام بود و از سوی امام تمام کارهای دادگاه‌ها و زندان‌های قم و اعزام قضات دادگاه‌های انقلاب به شهرهای مختلف کشور برعهده وی قرار گرفت. تأسیس مدرسه عالی تربیتی و قضایی طلاب، عضویت در شورای عالی قضایی، شورای نگهبان، مجلس خبرگان، شورای عالی مدیریت حوزه علمیه قم، جامعه مدرسین، کمیته رسیدگی به وضع زندان‌ها، هیئت تعیین قضات، مجمع تشخیص مصلحت نظام و ریاست دادگاه عالی انقلاب اسلامی و مجمع فقه اسلامی و مدیریت حوزه علمیه قم (۱۳۷۱-۱۳۷۴) بخشی از مناصب وی بود. او با این همه مشاغل و کارهای فراوان، دست از تألیف و تدریس بازداشت و همه روزه به تدریس منظم فقه و اصول و بررسی مسائل نوپیدا و حل مشکلات فقهی و تربیت شاگردان اهتمام داشت. زندگی و خانه‌اش ساده و همان زندگی دوران طلبگی اش بود و از مظاهر تعیین و پست و مقام به دور بود.

آثار چاپی اش عبارتند از:

تسدید الاصول

کلمات سدیة فی مسائل جدیدة

کتاب الصلاة (تقریر بحث آیت‌الله داماد)

مدارک تحریر الوسیله (کتاب القضاء و الشهادات و کتاب الحدود)

الولاية الالهية الاسلامية (۳ ج)

مجموعه‌ای از خاطرات و گفتگوهای سیاسی

خاطرات آیت‌الله مؤمن (تدوین: رضا شیخ محمدی)

فقه و احکام پزشکی

حکومت حکیمانه: نقد و بررسی نظریه حکمت و حکومت

و آیت الله العظمی صافی هم فرمودند:

بسم الله الرحمن الرحيم

انا لله وانا اليه راجعون

رحلت عالم ربانی آیت الله آقای حاج شیخ محمد مؤمن (رحمه الله علیه) موجب تأسف و تأثر گردید. آن فقیه وارسته، عمر بابرکت خود را در راه اعلاى کلمة الله و ترویج و نشر معارف نورانی اهل بیت (علیهم السلام) و تربیت شاگردان فاضل و ارشاد و هدایت مردم گذراند. تقوا، زهد و زندگی ساده به وضوح در رفتار و عمل ایشان دیده می شد.

اینجانب با تأثر فراوان، رحلت این شخصیت علمی را به حوزه های علمیه و شاگردان و فرزندان مکرمشان به ویژه جناب حجت الاسلام آقای حاج شیخ احمد مؤمن تسلیت گفته و غفران و رحمت الهی را برای آن فقیه سعید مسألت دارم.

حجت الاسلام سمایی

مرحوم حجت الاسلام و المسلمین آقای حاج شیخ محمد سمایی حائری یکی از فضایل حوزه علمیه قم بود. فقیه سعید در روز سه شنبه ۵ رمضان المبارک ۱۳۶۴ ق (۲۳ مرداد ۱۳۲۴ ش) در کربلا در بیت علم و فضیلت زاده شد. پدرش آیت الله حاج شیخ عبداللطیف سمایی تنکابنی (۱۳۳۰-۱۴۰۰ ق) عالم نامی رامسر و از شاگردان آیات عظام: سید ابوالحسن اصفهانی، حاج آقا حسین قمی، آقای حکیم و آقای خوبی بود. آن مرحوم در کودکی همراه پدر بزرگوارش رهسپار نجف اشرف شد و پس از اخذ تحصیلات متوسطه در دبیرستان علوی به تحصیل علوم دینی روی آورد و ادبیات را از مدرس افغانی و شرح لمعه را از آیت الله سید محمد باقر مصطفوی کاشانی و رسائل را از آیت الله سید ابوالقاسم کوبکی و مکاسب را از مرحوم سیدیوسف حلوی کفایه را هم از آیت الله سید محمد علی حمّامی و شرح منظومه را هم از آیت الله شیخ عباس قوچانی فراگرفت و پس از آن دروس خارج آیات را از عظام: آقای خوبی، امام خمینی، سید نصرالله مستنبط و سید محمود شاهرودی فراگرفت و مدتی هم در دروس تعطیلی حضرت آیات: شهید سید محمد باقر صدر و سید علی علامه فانی شرکت کرد و در سال ۱۳۵۰ ش در پی اخراج ایرانیان از عراق رهسپار ایران شد و همراه پدر در رامسر اقامت گزید و شغل سردفتری اسناد رسمی را انتخاب کرد و در ۱۳۵۵ ش به

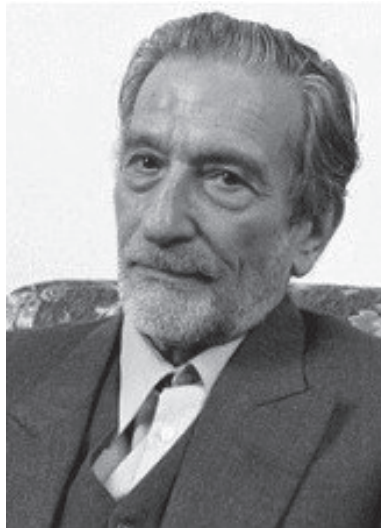
آبادان رفت. سپس در ۱۳۶۵ به اصفهان رفت و علاوه بر آن شغل، به تحقیق و تألیف اشتغال ورزید و خوش درخشید و کتاب هایش در میان محققان و مؤلفان جای خود را باز کرد. وی در دهه ۱۳۷۰ ش به قم آمد و یکسره به کارهای علمی پرداخت و آثار متعددی پدید آورد. او فاضلی آرام و مودب و خوش حافظه و خوش مجلس و متین و پرجار بود که وفاتش ثلمه و داغی بر دل دوستان بود (و من در مقدمه جلد اول اختران فضیلت) از او سپاسگزاری کرده ام). وی از حضرات آیات: شیخ آقابزرگ تهرانی، مرعشی نجفی، صفایی خوانساری، طبسی نجفی و محیی الدین مامقانی اجازه روایت و از اکثر مراجع قم و نجف اجازه امور حسبیه داشت و به برخی از فضلا هم اجازه روایت بخشوده بود.

جناب دکتر هادی انصاری می نویسد:

مرحوم حجة الاسلام سمایی از آنجا که ارتباطی گسترده در نجف اشرف داشته و از سوی دیگر حافظه قوی او، او را به یکی از شاهدان تاریخی نیم قرن گذشته تغییر داده بود که در این راستا پاسخگوی پرسشگران و جستجوگران تاریخی در این زمینه، به ویژه حوزه علمیه نجف و رخدادهای تاریخی آن بود. ایشان یکی از شاهدان دوران اقامت مرحوم امام در نجف اشرف و نیز دیگر رخدادهای اجتماعی و سیاسی و مذهبی این دوران در حوزه و در میان علما بود، به طوری که هنگام پرسش از رخدادی، وی آن چنان از خصوصیات و ویژگی ها و ریزرخدادهای سخن می گفت، گویی که تو را به نیم قرن پیش بازگردانده است.

آن مرحوم اطلاعات ارزشمندی درباره موضوع گیری علما و رموز شیعه، به ویژه در مورد آیت الله العظمی حکیم و دخالت ایشان در برابر اختلافات ایران و عراق، دخالت بیگانگان به ویژه دولت بریتانیا در عراق و منطقه، نفوذ مرحوم آیت الله حکیم در عراق و ایران و نامه ها و اشاراتی که به وسیله نمایندگان خود به مرحله اجرا می گذاشتند داشت.

مرحوم سمایی هنگام سخن و نقل خاطرات خود درباره رخدادهایی چون قیام پانزده خرداد، برخورد بعثیان با حوزه نجف و شخصیت های آن و رخدادهای تأثیر آور دوران پایان عمر آیت الله حکیم و قهرا و هجرت و گوشه نشینی حضرتش در کوفه، برخورد با ستارگان حوزه علمیه نجف از سوی بعثیان و مزدوران آنها، دسته های عزاداری و سنت های رایج در میان مردم نجف اشرف و آئین های خاص حرم علوی، آن چنان سخن

می‌گفت که گویی همچون پرده سینمایی، تمام آن خاطرات از برابر دیدگانش عبور می‌کنند.

به یاد دارم روزی از او درباره مراسم بازوبست نمودن درب‌های صحن امیرالمؤمنین (ع) در بامدادان و پایان هر شب، پرسشی نمودم و وی بدون درنگ شروع به بازگویی این سنت زیبا کرده و آن‌چنان توضیح داد که تاریخ را برای من بازگردانید. به عنوان نمونه، او هنگام بازگ کردن خاطرات خود از «اشکور» که در بلوک تنکابن قرار دارد، به زیبایی از این مناطق سخن گفته و رشته خاطراتش را به «سمام» زادگاه خاندانش می‌برد.

آثار چاپی اش عبارتند از:

بزرگان رامسر

بزرگان تنکابن

سراب بازماندگان

خاطرات

تحقیق: الاجازة الكبيرة (سید عبدالله جزیری)

تحقیق: فهرست منتجب‌الدین

ترتیب و تنظیم: الاجازة الكبيرة (آیت الله مرعشی نجفی)

مقالات متعدد

اشعری قمی (عروة الوثقی)، شیخ عبدالرزاق قائینی (شرح لمعه)، سیدرضا بهاء‌الدینی (معالم و قوانین) و سطوح عالیه را نزد حضرات آیات: شیخ عباسعلی شاهرودی (مکاسب)، حاج آقا روح‌الله کمالوند (رسائل و کفایه) و سیدمحمد رضا گلپایگانی (کفایه) و حکمت و فلسفه را هم از حضرات آیات: امام خمینی، شیخ مهدی مازندرانی، شیخ مهدی حائری یزدی و علامه طباطبایی آموخت و پس از آن در درس خارج آیات عظام: آقای بروجردی، سیدمحمدتقی خوانساری، شیخ عباسعلی شاهرودی، سیدمحمد محقق داماد و پدر بزرگوارش (میرزامحمد فیض قمی) راه یافت و مبنای علمی اش را استوار کرد و از آقایان: فیض، خوانساری و شاهرودی به اخذ درجه اجتهاد نائل آمد و این همه تا سال ۱۳۳۲ش (۱۳۷۲ق) به طول انجامید و همزمان در سال ۱۳۳۲ش به اخذ درجه لیسانس رشته فلسفه و در سال ۱۳۴۲ش هم به اخذ درجه دکتری فلسفه نائل آمد و پایان نامه خود را با عنوان انتقاد از منطق ارسطو نگاشت. او از سال ۱۳۳۶ش به تدریس فقه و اصول و فلسفه در دانشگاه تهران و دانشکده قضایی و افسری و دانشگاه آزاد اسلامی پرداخت و بارها به عنوان استاد نمونه و استاد ممتاز دانشگاه تهران (۱۳۷۰) و چهره ماندگار جمهوری اسلامی (۱۳۸۱) انتخاب شد. آن مرحوم یکی از افتخارات شهرقم و از متولدين محلّه ما (کوچه آقا سیداسماعیل بازار) بود که خانه پدری او و خانه پدری ما پشت به پشت بود و خانواده ما و خانواده ایشان در یکصد سال گذشته پیوندی دیرینه داشته‌اند.

آثار چاپی اش عبارتند از:

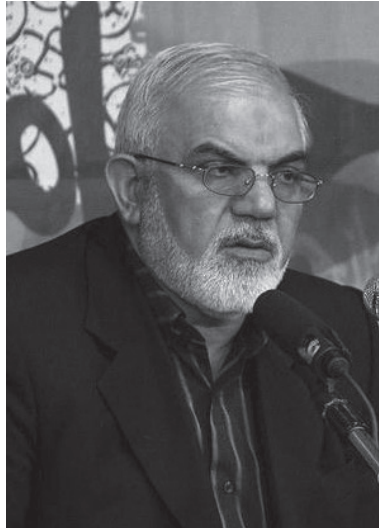
فقه پویا

مبایده فقه و اصول

آن مرحوم در ۷۵ سالگی در روز پنج‌شنبه ۳ رمضان المبارک ۱۴۴۰ق (۱۹ اردیبهشت ۱۳۹۸ش) چشم از جهان فروبست و پیکرش پس از تشییع و نماز آیت الله سیدعلی میلانی در روز جمعه در قبرستان علی بن جعفر (ع) به خاک سپرده شد.

دکتر علی رضا فیض

استاد دانشمند مرحوم دکتر علی رضا فیض، یکی از مفاخر علمی و از چهره‌های ماندگار کشور بود. آن مرحوم در سال ۱۳۰۴ش (۱۳۴۴ق) در قم در بیت علم و فقاهات زاده شد. پدرش مرجع بزرگ قم آیت الله العظمی حاج میرزامحمد فیض (م ۱۳۷۰ق) از شاگردان آیات عظام: آخوند خراسانی، طباطبائی یزدی، میرزامحمدتقی شیرازی و شریعت اصفهانی بود. او پس از پایان دوران دبستان در سال ۱۳۱۷ش به تحصیل علوم دینی روی آورد و ادبیات را نزد مرحوم شیخ ابوالقاسم نحوی و شیخ علی اصغر فقیهی قزوینی و مطول را نزد مرحومان: سیدمرتضی علوی فریدنی و شیخ اسدالله نوراللهی و سطوح را نزد آیات: شیخ علی اصغر

مجالس و اباحات علمی حضرات آیات: معرفت، صناعی و حسن‌زاده‌آملی هم حضور متناوب داشت. او در سال‌های پس از پیروزی انقلاب عهده‌دار نشر و سردبیری و مدیریت مجلات مختلف مانند پیام انقلاب، امید انقلاب (وابسته به سپاه پاسداران انقلاب اسلامی) و کیهان اندیشه (۱۳۶۴ تا ۱۳۷۸) بود و پس از آن در سمت‌های مختلف مانند عضویت و مدیریت و دبیری: شورای دین پژوهان کشور، مؤسسه بوستان کتاب، پژوهشگاه سیره و تاریخ، جشنواره کتاب اهل بیت، انجمن ادیان و مذاهب حوزه، شورای سیاست‌گذاری کتاب سال حوزه، دانشنامه قرآن، سازمان فرهنگ و ارتباطات و کارشناس و مجری برنامه‌های علمی و فرهنگی سیمای جمهوری اسلامی در دهه ۷۰ بود. همچنین دبیر و مدیر و عضو شورای علمی و سیاست‌گذاری کنگره‌های: آخوند خراسانی، سیدشرف‌الدین، علامه بلاغی، سیدجمال‌الدین، علامه آصفی، شهیدین، علل و اهداف حماسه حسینی، اخلاق و معنویت در حماسه حسینی، جهانی شدن و دین، مناسبات دین و فرهنگ در جامعه ایران، سنت گفتگو با ادیان و مذاهب بود و در ده‌ها کنگره و همایش داخلی و خارجی هم با ارائه مقاله و سخنرانی حضور یافت و در کنار این فعالیت‌ها از تحصیل و تدریس در مراکز حوزوی و دانشگاهی و تألیف هم‌دمی نیاسود و ده‌ها رساله و پایان‌نامه رانیز راهنمایی و مشاوره کرد. مرحوم صاحبی اخلاقی خوش و سیمایی بشاش که لبخندی ملیح بر آن بود و رفتاری متواضع داشت و فقدانش ضایعه‌ای ناگوار باورنکردنی بود.

آثار عبارتند از:

اندیشه اصلاحی در نهضت‌های اسلامی

مقتل الشمس (تحقیق و تحلیل نهضت حسینی علیه السلام)

حقوق جزای عمومی اسلام
حقوق جزای خصوصی اسلام
تطبیق در حقوق جزای عمومی اسلام
ترجمه لمعه دمشقیه (۲ ج)
دیه در میان مسؤولیت مدنی و مسؤولیت جنایی (ترجمه کتاب الدیة بین العقوبة و التعویض)
تألیف ۱۲ جزوه از لغت‌نامه دهخدا
تصحیح بخشی از منطق کتاب «التحصیل» بهمینار (با همکاری استاد شهید مطهری)
ده‌ها مقاله در مجله مقالات و بررسی‌ها

آثار غیرچاپی ایشان عبارت‌اند از:

ویژگی‌های فقه ملامحسن فیض

تاریخ فقه و فقها

اجزاء و اجماع و اجتماع امر و نهی

اجتهاد در راه نوری که در پیش دارد

شرحی انتقادی بر قانون حدود و تعزیرات

آن مرحوم در ۹۳ سالگی در روز یکشنبه ۱۲ اسفند ۱۳۹۷ ش (۲۵ جمادی‌الثانی ۱۴۴۰ق) بدرود حیات گفت و پیکرش در قطعه نام‌آوران بهشت زهرا به خاک سپرده شد.

استاد صاحبی

دانشمند محترم استاد محمدجواد صاحبی یکی از فضالی حوزه علمیه قم بود. آن مرحوم در روز چهارشنبه ۲۰ بهمن ۱۳۳۳ ش (۱۶ جمادی‌الثانی ۱۳۷۴ق) در روستای مغان شهرستان شاهرود زاده شد. او تحصیلات نخستین را در مغان و تحصیلات متوسطه را در شاهرود پشت سر نهاد و علوم دینی را نزد شیخ محمدحسین صائب چهکنندی آغاز کرد. سپس در سال ۱۳۵۷ ش به قم آمد و ادبیات عرب را نزد آقایان: محمدحسین بهجتی اردکانی، سید مهدی طالقانی و سطوح را از آقایان: سید محسن موسوی‌گرگانی و شیخ هاشم صالحی (اصول فقه)، شیخ علی پناه اشتهدادی (شرح لمعه)، مرتضی بنی فضل (مکاسب) و کلام و عقاید را از آقای سیداسدالله مسعودی کاشانی و خارج فقه و اصول را از حضرات آیات: موسوی اردبیلی و محمدابراهیم جناتی شاهرودی و خارج اصول و فلسفه و عرفان و علوم حدیث را از استاد علی عابدی شاهرودی فراگرفت و در

- مهدتاب غمرنگ (داستان اسارت اهل بیت علیهم السلام)
 احیای ارزش‌ها در عاشورا
 تفسیر تاریخ سرخ
 مبانی نهضت احیای فکر دینی
 سرچشمه‌های نواندیشی دینی (تاریخ کلام جدید)
 سیدجمال‌الدین حسینی، پرچمدار تقرب و وحدت مذاهب اسلامی
 سیدجمال‌الدین اسدآبادی بینان‌گذار نهضت احیای فکر دینی
 تاکتیک‌های انقلابی سیدجمال‌الدین اسدآبادی
 در کشاکش سیاست و فرهنگ (خاطرات)
 سفر به هفت وادی عشق
 دین‌پژوهی در جهان معاصر
 حکایت‌ها و هدایت‌ها در آثار شهید مطهری
 شناختنامه تفاسیر
 شناختنامه قرآن
 جلال حکمت و عرفان (یادنامه استاد سیدجلال‌الدین آشتیانی)
- جهانی‌شدن و دین
 مناسبات دین و فرهنگ در جامعه ایران
 درآمدی بر نظام رهبری در اسلام
 قم از نگاه بیگانگان
 سیرت پاکان
 امثال و حکم برای همه
 نقد و تصحیح: طبایع الاستبداد (عبدالرحمن کواکبی)
 گفتگوی دین و فلسفه
 تصحیح: رساله تغییرات و ترقیات (فوائد راه‌آهن، از کاشف السلطنه)
 مجموعه مقالات در مجلات و روزنامه‌های مختلف، مانند پیام انقلاب، حوزه کیهان اندیشه، کیهان فرهنگی، روزنامه کیهان
 سرانجام چراغ عمرآن فاضل فرزانه بر اثر بیماری سرطان در ۶۴ سالگی در روز سه‌شنبه ۲۳ بهمن ۱۳۹۷ (۶ جمادی‌الثانی ۱۴۴۰ق) خاموش شد و پیکرش پس از تشییع شایسته و نماز حضرت آیت‌الله سبحانی بر آن در قبرستان علی بن جعفر (قم) به خاک سپرده شد.